ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ҲАДИСШУНОСЛИКДАГИ ЎЗИГА ХОС МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВИ

Тошболтаев Ҳимойддин Хусниддин ўғли
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23195684

Аннотация: Мақолада Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг “Китоб ан-наводир” (“Наводир ал-усул”) фундаментал асари мисолида ҳадисларни ўрганиш ва талқин қилишга оид ўзига хос методологик ҳамда герменевтик ёндашуви комплекс таҳлил қилинган. Муаллиф Термизийнинг анъанавий ҳадисшуносликни тасаввуфий-ирфоний ва психологик жиҳатлар билан бирлаштирувчи мустақил интеллектуал тизимни шакллантирганини асослаб беради. Асарнинг матнларнинг зоҳирий (зоҳир) ва ботиний (ботин) маъноларини уйғунлаштиришга қаратилган дастлабки йирик экзегетик манбалардан бири сифатидаги ролига алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада Термизий томонидан исроилиёт ривоятларидан дидактик контекстда фойдаланиш тамойиллари, шунингдек, унинг хаворижлар ҳақидаги ҳадисни концептуал таҳлил қилиши тадқиқ этилиб, унда мазкур оқим деструктив ижтимоий-психологик ҳолат сифатида кўриб чиқилади. Хулосада Термизий методологияси кейинги тасаввуфий герменевтика учун назарий асос бўлиб хизмат қилгани тўғрисида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Ҳаким Термизий, Наводир ал-усул, ҳадисшунослик, экзегетика, зоҳир ва ботин, исроилиёт, хаворижлар, руҳий психология.

MUHAMMAD HAKIM TIRMIDHI’S UNIQUE METHODOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY OF HADITH

Abstract: This article provides a comprehensive academic analysis of the unique methodological and hermeneutical approach of Muhammad Hakim Tirmidhi (d. 932) to the study and interpretation of prophetic traditions (hadiths), focusing on his seminal work “Kitab al-Nawadir” (“Nawadir al-Usul”). Unlike contemporary traditionalists who primarily focused on the formal classification and legal (fiqh) dimensions of hadith narratives, Tirmidhi established a distinct intellectual framework that integrated traditional hadith scholarship with mystical-gnostic and psychological insights. The study highlights how “Nawadir al-Usul” serves as one of the earliest extensive commentaries aimed at bridging the gap between the exoteric (zahir) and esoteric (batin) dimensions of Islamic texts. Through a qualitative and historical-comparative analysis, the paper explores Tirmidhi’s utilization of Isra'iliyyat (Judeo-Christian narrative traditions) as didactic and allegorical tools to elucidate moral-spiritual refinement, human psychology, and the concept of sainthood (wilayah).Furthermore, the article examines al-Tirmidhi’s interpretation of specific traditions, particularly his contextual analysis of the Kharijite phenomenon. It demonstrates that Tirmidhi conceptualized Kharijism not merely as a historical political faction, but as a destructive socio-psychological state characterized by spiritual blindness, ritualistic superficiality, and ideological extremism (takfir). Ultimately, the research concludes that Tirmidhi’s methodology laid the essential theoretical and hermeneutical foundations for subsequent Sufi exegesis and deeply influenced later prominent scholars of Islamic thought.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keywords: Hakim Tirmidhi, Nawadir al-Usul, Hadith Commentary, Hermeneutics, Zahir and Batin, Isra'iliyyat, Kharijites, Spiritual Psychology.

Ислом илмлари тарихида ҳадисшунослик фани фақат ривоятларни тўплаш ва таснифлаш билан чекланмай, уларни шарҳлаш, маънавий-ахлоқий мазмунини очиш ҳамда ҳаётга татбиқ этишни ҳам қамраб олувчи марказий соҳа ҳисобланади. Мазкур йўналишда шаклланган илмий мактаблар орасида тасаввуфий-ирфоний ёндашув вакиллари алоҳида ўрин тутади. Шулардан бири – Муҳаммад Ҳаким Термизий анъанавий йўналишлардан фарқ қилувчи, мустақил методологик таҳлил тизимини яратган мутафаккирдир.

Мутафаккирнинг “Китоб ан-наводир” (“Наводир ал-усул”) асари ҳадисларни нафақат зоҳирий, балки ботиний-ирфоний жиҳатдан шарҳлаган дастлабки манбалардан биридир. Муаллиф ундаги 291 та ҳадис асосида инсоннинг ички дунёси, ахлоқий тарбияси ва маънавий камолоти масалаларини тадқиқ этади.

Ҳаким Термизий ҳадисни шунчаки фиқҳий манба эмас, балки инсон руҳиятини тарбияловчи, қалб поклигини таъминловчи ва ижтимоий-ахлоқий меъёрларни шакллантирувчи маънавий тизим сифатида талқин этади. Шунингдек, у ўз шарҳларида исроилиёт ривоятларидан дидактик ва ахлоқий мақсадларда унумли фойдаланган.

Ушбу мақолада Ҳаким Термизийнинг ҳадисларни ўрганиш ва шарҳлашга оид ўзига хос методологияси таҳлил қилинади. Хусусан, олимнинг зоҳир ва ботин уйғунлиги, исроилиётдан фойдаланиш усули ҳамда ҳадисларни ахлоқий-психологик талқин қилиш тамойиллари илмий жиҳатдан ёритилиб, унинг герменевтик ёндашувининг назарий аҳамияти очиб берилади.

Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг энг йирик асарларидан бири бўлмиш “Китоб ан-наводир” ҳадисларга тасаввуфий-ирфоний ёндашув асосида битилган илк тўпламлардан бири ҳисобланади. Мутафаккирнинг ушбу машҳур асари турли манбалар ва қўлёзма нусхаларида бир неча хил номлар билан юритилади:

“Китоб ан-наводир” (Kitāb an-nawādir). Муаллифнинг ўзи илк қўлёзма матни ичида асарини айнан шундай номлаган. **“Наводир ал-усул” (Nawādir al-uṣūl):** Сарлавҳадаги “усул” (асослар) сўзи кейинчалик қўшилган бўлиб, бу муаллифнинг китоб бобларини “асл” деб атаганлиги билан изоҳланади.

Қофияли ва кенгайтирилган номлари:

Қўлёзма манбаларда асарнинг бир нечта анъанавий қофияли номлари учрайди:

1. “Nawādir al-uṣūl fī ma’rifat axbār ar-rasūl” (Расулуллоҳ хабарларини билишдаги асослар нодирлиги).
2. “Nawādir al-uṣūl fī ma’rifat aḥādīth ar-rasūl” (Расулуллоҳ ҳадисларини билишдаги асослар нодирлиги).
3. “Nawādir al-uṣūl fī aḥādīth ar-rasūl” (Расулуллоҳ ҳадисларидаги асослар нодирлиги).

Таниқли библиограф олим Ҳожи Халифа ўзининг “Кашф аз-зунун” асарида “Наводир ал-усул”нинг муқобил номи сифатида **“Салват ал-орифин ва бўстон ал-муваҳҳидин”** (Salwat al-’ārifīn wa-bustān al-muwaḥḥidīn) вариантини келтирган. Бу ном “Орифлар тасаллиси ва муваҳҳидлар бўстони” деган маънони англатади. Таъкидлаш жоизки, мазкур асар илмий жамоатчилик ўртасида ва манбашуносликда асосан **“Наводир ал-усул”** номи билан машҳур.

Мутафаккир дунёқарашининг концептуал асосларини ўзида мужассам этган ушбу китоб аллома ижодининг илк даврига мансуб бўлиб, унда қисқача баён этилган фундаментал ғоялар кейинги йирик асарларида батафсилроқ тадқиқ ва таҳлил этилган.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ўз даврининг анъанавий ҳадис тўпламларидан фарқли ўлароқ, Ҳаким Термизий “Китоб ан-наводир”да нафақат ривоятларни жамлаш ва уларни таснифлаш, балки чуқур экзегетик (шарҳлаш) вазифаларни ҳам мақсад қилган. Муаллиф 291 та ҳадисни асарнинг таркибий асоси – “асл”лари (боблари) сифатида белгилаб, уларнинг ҳар бирига кенг қамровли шарҳлар битган. Матнларнинг мазмун-моҳиятини комплекс ўрганиш жараёнида уларнинг зоҳирий (экзотерик) ва ботиний (эзотерик) қатламларини тизимли таҳлил этган. Шу билан бирга, ҳадисларнинг кундалик ҳаёт ва жамият амалиётидаги ўрнини маънавий-ахлоқий ривожланиш контекстида амалий мисоллар орқали кўрсатиб берган.

Асар қўлёзмаларининг жаҳон фондларида кенг тарқалганлиги унга бўлган илмий ва маънавий эҳтиёжнинг юқори бўлганлигидан далолат беради. Мавжуд қўлёзма нусхаларнинг матний ва таркибий таҳлили уларни типологик жиҳатдан **мухтасар (қисқартирилган)** ва **муфассал (тўлиқ)** нусхалар сифатида икки асосий гуруҳга ажратиш имконини беради.

“Наводир ал-усул” асарининг ислом илмлари тарихидаги ноёб ўрни

Ислом тафаккури тарихида муайян асарлар мавжуд анъанавий қолипларни янгилаб, илм-фанда янги методологик йўналишларни очиб берган. Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг “Наводир ал-усул” асари айнан шундай ноёб манбалар сирасига киради. Ушбу асар ҳадисшунослик ва тасаввуф илми интеграциясида ўзига хос концептуал бурилиш ясаган бўлиб, буни қуйидаги муҳим жиҳатлар орқали асослаш мумкин:

1. **Биринчи йирик шарҳ сифатида эътироф этилиши:** Мумтоз ҳадис илмида илк ҳадис шарҳловчилари сифатида X асрда яшаган Абу Сулаймон Хаттобий (в. 998 йил) каби олимлар тан олинган. Бироқ замонавий манбашунослик тадқиқотлари Ҳаким Термизий улардан анча олдин ҳадис шарҳи усулини шакллантирганини исботламоқда. Шу нуқтаи назардан, “Наводир ал-усул” – умумислом ва тасаввуф анъанасида ҳадислар талқинига бағишланган тарихдаги илк кенг қамровли экзегетик асардир.

2. **Муаллифлик исноди ва мустақил шарҳ уйғунлиги:** Одатда, ислом илмий анъанасида шарҳловчилар бошқа муҳаддислар томонидан жамланган тўпламларни (масалан, “Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ”ларни) шарҳлашган. Термизий эса мутлақо фарқли ёндошувни қўллади. У нодир ҳадисларни шахсий исноди (ровийлар занжири) билан мустақил тўплаб, уларга ўзи ихтисослашган шарҳларни битди. Бундай ёндашув ҳадис илми амалиётида кам учрайдиган ноёб ҳодисадир.

3. **Зоҳир ва ботин мувозанати:** Асарнинг бош концептуал мақсади – “илм аз-зоҳир”дан (экзотерик маънодан) “илм ал-ботин”га (эзотерик, яширин моҳиятга) ўтиш методикасини кўрсатишдан иборат. Термизий ҳадислардан фақатгина ҳуқуқий-фиқҳий ҳукмлар чиқариш мақсадида фойдаланмайди, балки ривоятларни ўз тасаввуфий-фалсафий ва антропологик қарашларини асословчи фундаментал базага айлантиради.

4. **Тарихий рецепция ва раддиялар:** Мазкур асар юксак назарий аҳамиятга эга бўлишига қарамай, ўз даврининг расмий доира олимлари (уламо аз-зоҳир) томонидан муайян даврларда эътиборсиз қолдирилган ёки танқид қилинган. Бунинг иккита асосий сабаби бор:

Муҳаддислар билан услубий ихтилоф: Термизий анъанавий ҳадисшуносларнинг қатъий шаклий меъёрларидан чекингани ва ўз асарларида дидактик мақсадларда заиф ривоятларга ҳам ўрин бергани учун маҳаллий аҳли ҳадис томонидан танқидга учраган.

Концептуал мураккаблик: Муаллифнинг рамзий, мажозий ва ирфоний шарҳлари анъанавий фақиҳларнинг содда матншунослик қолипларига мос келмаган.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

5. **Кейинги давр ислом тафаккурига таъсири:** Дастлабки танқидларга қарамай, вақт ўтиши билан “Наводир ал-усул” асарининг илмий қиймати тан олинди ва у кейинги асрлардаги буюк мутафаккирлар ижодига сезиларли таъсир кўрсатди:

Жалолиддин Суютий: Буюк қомусий олим ўз асарларида нодир ва камёб ривоятларни верификация қилишда “Наводир” китобидан асосий манба сифатида фойдаланган.

Абдурауф Мунави: Ҳадисларнинг тасаввуфий-ахлоқий шарҳларини тадқиқ этишда ушбу асар матнларига таянган.

Хўжа Муҳаммад Порсо: Нақшбандия тариқатининг йирик назариётчиси ўз асарларида Термизий қарашларини ва иқтибосларини сўзма-сўз, асл ҳолича келтириб ўтган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, “Наводир ал-усул” – шунчаки анъанавий ривоятлар мажмуаси эмас, балки кейинги давр ислом фалсафаси, ирфоний ҳадисшунослиги ва суфийлик герменевтикасининг тамал тошларидан биридир. Ушбу асар зоҳирий ва ботиний илмларни юксак даражада бирлаштира олган ноёб интеллектуал мерос намунаси ҳисобланади.

Асарда исроилиёт ривоятларидан фойдаланиш ва уларнинг ахлоқий-психологик талқини.

Муаллиф ҳадисларни нафақат зоҳирий (фиқҳий-ҳуқуқий), балки ботиний (руҳий-ирфоний) жиҳатдан ҳам шарҳлайди. Бу жараёнда у ўтмиш пайғамбарлар тарихига оид исроилиёт (яҳудий ва насроний манбаларидан ўтган ривоятлар) намуналарини рамзий-аллегорик контекстда кенг қўллайди.

Насроний роҳиблари ва “қиссислар” тарихига оид ривоят таҳлили (Қуръоннинг 57-сураси 27-ояти талқини)

“Наводир ал-усул” асарининг энг диққатга сазовор қисмларидан бири – Исо алайҳиссаломдан кейин Инжил ва Таврот матнларини ўзгартирган ҳукмдорлар таъқибидан қочиб, аскетизм (роҳиблик) йўлини тутган содиқ насронийлар ҳақидаги тарихий-дидактик баёндир.

Термизий Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилишича, Исо алайҳиссаломдан кейин подшоҳлар Муқаддас Китобларни таҳриф қилган (ўзгартирган) пайтда, бир гуруҳ содиқ мўминлар бунга қарши чиқади. Золим ҳукмдорлар уларни таъқиб ва қатл қила бошлагач, улар уч гуруҳга бўлиниб, таркидунёчилик ихтиёр этадилар:

1. Биринчи гуруҳ тоғларда роҳиблик ҳаётини бошлайди;
2. Иккинчи гуруҳ саҳро ва ер юзини кезиб, табиат инъом этган неъматлар билан кун кечиради;
3. Учинчи гуруҳ эса махсус ибодатхоналар (монастирлар) қуриб, у ерда деҳқончилик ва доимий ибодат билан машғул бўлади.

Ривоятнинг герменевтик ва психологик таҳлили

Ҳаким Термизий ушбу қиссани шунчаки тарихий факт сифатида эмас, балки “содиқлик ва ихлос” тушунчаларининг асл моҳиятини очиб бериш учун келтиради. Улар Ислом келгунига қадар ўз диний қарашларида муайян даражада адашган бўлсалар-да, ўз эътиқодлари йўлидаги собитқадамликлари ва содиқликлари боис Аллоҳ таоло томонидан мақталганлар.

Термизий бу тарихий қиёслаш орқали ўз давридаги сохта суфийлар ва риёкор зоҳидларни қатъий танқид остига олади. Илгариги насроний обидлари мажбурият ва чин ихлос орқали таркидунё қилган бўлсалар, ўз даврининг сохта тасаввуф вакиллари шуҳрат қозониш, одамлар кўзига кўриниш ва моддий манфаатдорлик учун хилватни ниқоб қилаётганини психологик жиҳатдан фош этади. Муаллиф қадимги яҳудий ва насроний диний амалиётларини (жумладан, яҳудийларнинг ибодат пайтидаги ҳаракатлари, қурбонлик анъаналари ёки насронийликдаги сакраментал маросимларни) чуқур феноменологик кузатув асосида таҳлил қилган.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Исроилиётга муносабат меъёрлари ва хулоса

Аллома исроилиёт ривоятларини Ислом шариати ва Пайғамбар суннатига зид бўлмаган тақдирдагина, фақат ваъз-насиҳат (дидактика) ва ахлоқий тарбия доирасида қабул қилган. Унинг методологиясида исроилиёт мустақил ҳуқуқий (фиқҳий) ёки догматик (ақидавий) манба эмас, балки ўтмиш умматлар тарихи орқали Ислом умматининг маънавий ва интеллектуал устунлигини кўрсатиб берувчи ўзига хос кўзгу вазифасини ўтайди.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳаким Термизийнинг “Наводир ал-усул”даги исроилиёт намуналаридан фойдаланиш усули тарихийбаёнчилик эмас, балки чуқур ахлоқий-психологик методологиядир. У ўтмиш умматларнинг руҳий тажрибаси воситасида Муҳаммад алайҳиссалом умматининг ички маънавий оламини юксалтириш, нафс билан курашиш қонуниятларини ҳамда авлиёлик (вилоят) мақомининг трансцендент сирларини очиб беришни мақсад қилган.

Ҳаким Термизий методологиясининг муайян ҳадис шарҳи мисолидаги таҳлили

Ҳаким Термизийнинг ҳадисларга нисбатан ирфоний-психологик ёндашувини янада аниқроқ тадқиқ этиш учун асардан олинган бир ҳадис талқинини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Муаллиф Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қуйидаги ҳадислари шарҳига алоҳида тўхталади: “Хаворижлар – дўзах аҳлининг итларидир”. Ушбу ривоятнинг кенгроқ шаклида шундай дейилади: “Осмон фалаки остида ўлдирилганларнинг энг ёмони – хаворижлардир. Уларни ўлдирганлар (ғозийлар) эса мақтулларнинг энг хайрлисидир. Зеро, улар (хаворижлар) – дўзах аҳлининг итларидир”.

Хаворижлар феноменининг ички ва ташқи дихотомияси. Термизий хаворижлар оқими вакилларини ташқи кўринишидан ғоят тақводор (кўп намоз ўқувчи, мунтазам рўза тутувчи) сифатида тавсифлайди, бироқ уларнинг ички руҳий дунёси мутлақо маънавий зулматга ботганини таъкидлайди. Уларнинг пайғамбар томонидан “дўзах итлари” деб аталишининг асл сабаби – қалбларида раҳм-шафқат туйғусининг йўқлиги, бошқа мусулмонларни осонликча кофирликда айблаш (такфир) ҳамда инсониятга нисбатан нафрат ва адоват билан қарашга бўлган мойилликларидир.

“Юзаки имон” муаммоси ва матн герменевтикаси. Муаллиф ушбу адашувнинг илдизини “уларнинг Қуръон ўқиши бўғзидан (ўмров суягидан) нарига ўтмайди” деган машҳур набавий огоҳлантириш билан боғлайди. Бу эса муқаддас матн феномени фақат тилнинг механик ҳаракатида қолиб, қалб тубига етиб бормаганини ва инсон ахлоқини трансформация қила олмаганини англатади.

Ҳаким Термизийнинг таҳлилига кўра, хаворижлар Муқаддас Қуръонни ижтимоий-сиёсий фитна воситасига айлантириб, оятларни ўз шахсий қарашлари (раъй) асосида, концептуал контекстдан юлиб олган ҳолда талқин қиладилар. Улар ўзларини мутлақ ҳақиқат ва тўғри йўл эгалари деб ҳисоблайдилар, ваҳоланки, уларнинг бутун диний амалиёти мағрурлик ва риё устига қурилгани боис Охират мезонида ҳеч қандай ижобий вазнга эга бўлмайди. Агар чин мўминнинг қалби илоҳий маърифат нури билан мунаввар бўлса, хавориж фитначиларининг ички олами “зулмат устига зулмат”дан иборатдир. Ривоятдаги уларнинг динга кириб-чиқиши нишонни тешиб ўтган камон ўқига ўхшатилиши – уларнинг диннинг асл метафизик моҳиятини ҳис этмасликлари ва ижтимоий тизимга фақат деструктив (вайронкор) зарар етказишларини ифодалайди.

Маънавий нажот йўли ва хулоса. Термизий бундай концептуал адашувдан сақланишнинг ягона имкони сифатида инсоний камтарлик (тавозуъ) ва қалб собитлигини сўраб қилинадиган доимий дуони кўрсатади: “Парвардигоро, бизни ҳидоят қилганингдан кейин қалбларимизни тўғри йўлдан оғдирма...” (Қуръон, 3:8). Олимнинг психологик таҳлиллари якунида ҳақиқий мўминликнинг бош мезонлари белгилаб берилади: булар – раҳм-шафқат, кенгфеиллик,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

кечиримлилик ҳамда ўзгаларнинг айбини қидириш эмас, балки уларни رستلик (яшириш) сифати билан ёпишга интилишдир.

Ҳадис матнининг концептуал-метафорик таҳлили

Ҳаким Термизий ўз талқинлари орқали дин фақатгина зоҳирий (расмий-шаклий) амаллардан иборат эмаслигини, балки унинг асл устуни қалб поклиги, ички трансформация ва инсониятга нисбатан раҳм-шафқат (мавжудотга меҳр-муҳаббат) эканини тизимли равишда уқтиради. Муаллиф ҳадисдаги асосий учта метафорани қуйидагича ирфоний-психологик жиҳатдан деконструкция қилади:

1. “Дўзах итлари” метафорасининг талқини

Ит анъанавий рамзийликда вафодорлик тимсоли ҳисобланса-да, ушбу матнда унинг салбий хусусиятлари, яъни тажовузкорлик, ғазабноклик ва атрофдагиларга ҳужум қилиш (агрессия) инстинкти назарда тутилган. Термизийнинг фикрича, хаворижлар мусулмонлар жамиятига нисбатан доимий нафрат ва айблов (такфир) билан қараганлари, ўзгаларнинг хато ва камчиликларини кечирмай, жамият аъзоларига “қопадиган” тажовузкор табиатга эга бўлганлари боис, Охират қонуниятига кўра, ўзларининг мазкур нафсоний ва ҳайвоний сифатлари акс этган даражада (ит табиатида) азобга маҳкум этиладилар.

2. “Қуръон ўмров суякларидан нарига ўтмайди” иборасининг таҳлили

Бу ибора Муқаддас Китоб оятларининг фақат тилнинг механик ҳаракати билан ўқилишини, бироқ унинг маънавий моҳияти қалб тубига сингмаслигини ифодалайди. Термизий экзегетикасига кўра, хавориж фитначилари оятларни лафзий жиҳатдан тиловат қилсалар-да, уларнинг илоҳий мақсади ва асл телеологиясини (ғоясини) англашдан маҳрумдирлар. Натижада Қуръон улар учун ички маънавий озиқ ва ҳидоят манбаи эмас, балки фақатгина ижтимоий баҳс, геосиёсий мақсадлар ва фитна воситаси бўлиб қолади.

3. “Камон ўқи нишонни тешиб ўтгани каби диндан чиқиш” метафораси. Агар камон ўқи нишонга жуда юқори тезликда кириб, унинг иккинчи томонидан чиқиб кетса, нишоннинг ички қатламида ўқнинг ҳеч қандай ижобий изи ёки таъсири қолмайди. Термизий ушбу метафорани рамзий тушунтириб, хаворижларнинг Исломга шу қадар юзаки кириб, ундан шу қадар тез чиқиб кетганликларини баён қилади. Натижада дин уларнинг руҳий оламида ҳеч қандай илоҳий ва ахлоқий из қолдирмайди. Улар диннинг мағзи бўлган раҳм-шафқатни сезмай, фақат қуруқ шакл ва догмаларга ёпишиб оладилар.

Диний матнларни таҳриф қилиш (раъй муаммоси) Термизий хаворижларни диний матнларни ўз нафсоний хоҳиш-истаклари ва субъектив фикрлари (раъй) асосида талқин қилишда айблайди. Улар оятларни умумий матний контекстдан ва нузул (нозил бўлиш) сабабларидан ажратиб олиб, ўзларининг радикал ва қаттиққўл ғояларини легитимлаштиришга (қонунийлаштиришга) ҳаракат қиладилар. Бундан ташқари, улар Қуръоннинг аниқ ва равшан (муҳкам) оятларини четлаб ўтиб, кўп маъноли ва рамзий (муташобиҳ) оятлар ортидан қувадилар. Уларнинг бош мақсади – ижтимоий онгда шубҳа ва саросима уйғотиш ҳамда ўзларининг догматик хатоларини исботлашдир.

“Ладун” (Илоҳий ҳимоя) концепцияси Термизий Қуръондаги “Бизга Ўз ҳузурингдан (ладунка) раҳмат ато эт...” (Оли Имрон сураси, 8-оят) дуосидаги **“ладун”** сўзининг метафизик моҳиятига тўхталади. Унинг назариясига кўра, бу тушунча – инсон қалбини концептуал адашиш ва мафкуравий оғишлардан сақлайдиган махсус илоҳий ҳимоя (ҳифз) ва инъомдир. Хаворижлар эса айнан ўзларининг мағрурликлари сабабли ушбу илоҳий ҳимоя ва раҳматдан маҳрум бўлганлари учун ҳам жаҳолат ботқоғига ботганлар.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Хавориж феноменининг энг хавфли жиҳати – трансгрессив гуноҳ содир этган мусулмонни тўғридан-тўғри имондан чиқариб, кофирга чиқаришидир (такфир). Ҳаким Термизий бу ҳолатни қалбнинг догматик жиҳатдан оғиши ва касалланиши деб баҳолайди. Бунинг муқобили ва давоси сифатида у ҳақиқий содиқ мўминнинг энг олий сифатлари – кенгфеиллик, кечиримлилик ҳамда ўзгаларнинг айбини қидириш эмас, балки айбларни ёпиш ва яшириш хусусиятини илгари суради.

Мазкур ривоят таҳлили шуни кўрсатадики, Ҳаким Термизий концепциясида хаворижлик феномени шунчаки муайян тарихий-сиёсий гуруҳ эмас, балки пайғамбарлик институтига ва қонуний ижтимоий-сиёсий раҳбариятга нисбатан доимий шубҳа, инкор ва агрессия билан қарашга асосланган деструктив ижтимоий-психологик ҳолатдир.

Хулоса ва илмий-назарий умумлаштириш

Умуман олганда, Ҳаким Термизийнинг “Наводир ал-усул” асарида ҳадисларни талқин қилиш тамойиллари ўзига хос яхлит илмий-ирфоний методология сифатида намоён бўлади. Муаллиф ҳадис матнини анъанавий зоҳирий-ҳуқуқий қолиплар билан чекламай, унинг чуқур ботиний-маънавий қатламларини экзегетик таҳлил қилади. Бу эса Термизийнинг ҳадисшунослик тизимига шунчаки ривоятлар мажмуаси эмас, балки инсон руҳияти, ахлоқий трансформацияси ва маънавий камолотини таъминловчи комплекс антропологик тизим сифатида ёндашганидан далолат беради.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, “Китоб ан-наводир”да нафс тарбияси, инсоннинг ички дунёсини соғломлаштириш ва жамиятдаги ахлоқий меъёрларни барқарорлаштириш масалалари марказий ўрин тутади. Муаллиф ҳадислар мазмунини очиб беришда тарихий-қиёсий методдан унумли фойдаланиб, исроилиёт ривоятларини дидактик ва педагогик мақсадларда жалб этади. Бу ҳолат олим методологиясини маҳаллий матншунослик чегарасидан олиб чиқиб, кенг цивилизацион ва маданий-тарихий контекстга юксалтиради.

Хусусан, Термизийнинг хаворижлар тўғрисидаги ҳадисга бағишланган шарҳи зоҳирий ибодат (ритуаллар) ва ботиний имон ўртасидаги мавжуд дихотомик зиддиятни маҳорат билан очиб беради. Унинг талқинида диннинг ҳақиқий моҳияти қуруқ ташқи амаллар йиғиндиси эмас, балки қалб поклиги, раҳм-шафқат, инсонпарварлик билан белгиланади. Шу орқали мутафаккир диний матнларни юзаки, литерал ва радикал талқин қилишнинг ижтимоий-диний хавфларини феноменологик жиҳатдан танқид қилади ҳамда суннат меросини маънавий-ахлоқий тарбиянинг олий воситаси сифатида тақдим этади.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳаким Термизийнинг ҳадисларни ўрганиш ва тадқиқ этишга оид методологик ёндашуви ислом тафаккури тарихида зоҳир ва ботин уйғунлигини (экзотерика ва эзотерика балансини) таъминлашга қаратилган илк тизимли интеллектуал уринишдир. Ушбу ноёб мерос кейинги асрларда ислом дунёсида тасаввуфий, фалсафий ва герменевтик анъаналарнинг шаклланиши ҳамда ривожланиши учун мустаҳкам назарий база бўлиб хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. **Термизий, Ҳаким.** Наводир ал-усул фи аҳодис ар-расул. Таҳқиқ: Абдурраҳмон Умайра. 4 жилд. Байрут: Дар ал-Жил, 1992.
2. **Термизий, Ҳаким.** Наводир ал-усул фи маърифат аҳодис ар-расул. Таҳқиқ: Мустафо Абдулқодир Ато. Байрут: Дар ал-Кутуб ал-илмийя, 1992.
3. **Arafat, A. T., Mutma’inah, Rosyida, H.** Sufistic Approach in Understanding Hadith: Ḥakīm al-Tirmidhī’s Viewpoint // Teosofia: Indonesian Journal of Islamic Mysticism. 2022. Vol. 11, No. 1. P. 63–82. DOI: 10.21580/tos.v11i1.12268. **Ж**[PKP]Журнал Walisongo

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. **Sıddık, M.** Hadith and Sufi Ethics: A Study on the Effect of Hadiths on the Construction of Morals in the Framework of al-Ḥakīm al-Tirmidhī’s Work Titled Nawādir al-Uṣūl // Tasavvur: Tekirdağ Theology Journal. 2023. Vol. 9, No. 1. P. 239–294. DOI: 10.47424/tasavvur.1230148.
5. **Turan, M.** Hakîm Tirmizî’nin Nevâdiru’l-usûl Eserinde Hadisleri Şerh Etmede Takip Ettiği İstişhâd Metotları // Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi. 2025. № 21.
6. **Turan, M.** İlim, Marifet ve Nur Kavramları Çerçevesinde Hakîm et-Tirmizî’nin Nevâdiru’l-usûl’deki İşârî Yorumları // Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi. 2025. Vol. 9, No. 4. P. 1482–1502. DOI: 10.32711/tiad.1669710.
7. **Ҳожи Халифа.** Кашф аз-зунун ан асомий ал-кутуб ва-л-фунун.
8. Тошболтаев Ҳимойддин Хусниддин ўғли

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.